

A network-heterogenitás, a kommunikatív racionalitás és az állampolgári aktivitás empirikus összefüggései

Bevezetés

A szociológiai nagyelméleteket gyakran éri az a vád, hogy empirikusan nehezen – pontosabban aligha – tesztelhetők. Kétségtelenül többféle nehézséggel kell szembenéznie annak, aki ilyen feladatra vállalkozik. Egyik oldalról az elméleti állítások túlegyszerűsítésének, másik oldalról az empirikus adatok túlinterpretálásának veszélye fenyeget. Az alábbiakban mindezen nehézségek ellenére vállalkozom a habermasi társadalom- és demokráciaelméletből levezetett néhány hipotézis empirikus vizsgálatára. Az elméleti úton kidolgozott hipotéziseket részletesen egy korábbi tanulmányban mutattam be (Sik 2009), ezért jelen írás első szakaszában csupán az empirikus operacionalizálásra térek ki alaposabban. Ezt követően magukat az empirikus eredményeket ismertetem, majd az utolsó szakaszban a tágabb elméleti következtetéseket foglalom össze.

Változók, hipotézisek, módszertan

A habermasi társadalom- és demokráciaelmélet központi fogalma az uralommentes kommunikációban kifejeződő racionalitás. Ennek segítségével cselekvéseméletileg (a cselekvéskoordináció szintjén) mutathatunk rá a demokratikus társadalmi integráció lehetőség-feltételeire és azok lehetséges torzulásaira. A kommunikatív racionalitás a habermasi demokráciaelmélet keretei között az állampolgári kultúra egyik kiemelt jellemzője, amennyiben meglete nélkülözhetetlen az állampolgári cselekvéshez, vagyis a nyilvánosságban és a civil társadalomban való konstruktív részvételhez. *Az állampolgári cselekvés kapcsolathálózati előfeltételei* című tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy a habermasi elmélet alapján megkülönböztessem egymástól a kapcsolathálózatok olyan morfológiai sajátosságait, amik kommunikatívan racionális és irracionális interakciókat valószínűsítene. Következtetésem szerint a nem-centralizált, ugyanakkor se nem túlságosan, se nem túl kevésbé heterogén hálózatokon belül van a legnagyobb esély az uralommentes interakciókra, és az ezeken alapuló állampolgári cselekvésre (Sik 2009, 52–53).¹⁹

Az empirikus hipotézisek megfogalmazásakor ebből a megállapításból indultam ki. Arra voltam kíváncsi, hogy a kapcsolathálózat heterogenitásához, illetve a demokratikus döntési eljárásokhoz köthető különböző tapasztalatok milyen kommunikatív racionalitást kifejező attitűdöket, és ezzel összefüggésben milyen állampolgári kultúrát valószínűsítene. Az elemzés során a változók öt csoportját különböztettem meg egymástól: a de-

¹⁹ A centralizált hálózatok egyenlőtlen hatalmi viszonyokat implikálnak, a túl homogén hálózatokon belül az interakciók sűrűsége alacsony, a túl heterogén hálózatokon belül pedig a stratégiai kommunikatív cselekvés esélye nagy (Sik 2009, 47–51). A heterogenitás más szempontból az idegentapasztalat forrásaként is fontos előfeltétele az életvilág nyitottságának (vö. Sik 2008).

mográfiai kontrollváltozókat,²⁰ a kapcsolathálózati sajátosságokat leírókat, valamint a kommunikatív racionalitást és az állampolgári kultúrát – attitűd és cselekvés szintjén – kifejezőket.²¹

A kapcsolathálózati sajátosságokat két változó segítségével jellemeztem. Az első a kapcsolathálózat heterogenitását fejezte ki, ezt többlépcsős eljárás során hoztam létre. Első lépésben családi és baráti-ismerősi beágyazottságot kifejező főkomponenseket készítettem,²² majd második lépésben a főkomponensekből klaszteranalízis segítségével négy csoportot képeztem: a heterogén kapcsolathálójúak (családilag és barátilag is integrált), két homogén kapcsolathálójúak (csak családdal vagy csak baráttal tart szoros kapcsolatot), és az izoláltak (se a családdal, se a barátokkal nincs kapcsolata) csoportját. A második változó a demokratikus döntéshozatali tapasztalatok meglétét mérte a válaszoló esetleges szervezeti tevékenysége kapcsán.²³

A kommunikatív racionalitás mérésére a kommunikatív cselekvés morális bázisát, a cselekvő nyitottságát és az interakcióra való hajlandóságot kifejező attitűdökből képzett főkomponens kialakítása révén nyílt lehetőség. A főkomponenst alkotó változók között egyrészt arra vonatkozó kérdések szerepeltek, hogy a másokkal való viszonyában milyen elveket érvényesít a cselekvő (eszközként vagy kanti értelemben „önmagában vett célként” tekint másokra),²⁴ másrészt arra vonatkozóak, hogy mennyire nyitott az új jelentések elfogadására (a kommunikatív racionalitás az életvilág nyitottságát feltételezi),²⁵ harmadrészt arra vonatkozóak, hogy mennyire könnyen vesz részt interakciókban.²⁶

Az állampolgári kultúrát attitűd és cselekvés szintjén mérték különböző változók. Az állampolgári attitűdöket a civil társadalombeli cselekvési preferenciák,²⁷ az etnikai kisebbségekkel szembeni tolerancia, a speciális közéleti-politikai célok megvalósítására való hajlandóság (korruptió elleni harc, egyenlőségért való harc,

²⁰ Ezek között a nem, az iskolai végzettség, a jövedelem, a munkaviszony, a kor és a lakóhely településének típusa szerepelt.

²¹ Állampolgári kultúrán, Almond és Verba definíciója alapján, azon – ismeretek, értékek, attitűdök, emóciók, hitek, normák és részvételi formák konfigurációjaként leírható, tradicionális és modern elemeket egyaránt tartalmazó – jellemzőket értem, amik meghatározzák az állampolgári cselekvést (Almond–Verba 1997).

²² A főkomponens készítéshez felhasznált kérdések: „A következőkben a közösségi kapcsolatairól kérdezném. Milyen gyakran járnak össze...”; „Kiktől várhatna segítséget, ha súlyos tragédia érne (pl. balesetet szenvedne, tartós anyagi gondjai lennének, közeli családtagot veszítene el, stb.)?”; „Előfordult-e, hogy nagy nehézség érte Önt vagy családját (pl. balesetet szenvedett, tartós anyagi gondjai támadtak, közeli családtagot veszített el, stb.)? Ki segített ebben a helyzetben?”; „Fordított esetben, tehát ha nem Ön vagy családtagja szorulna segítségre, hanem a kártyán szereplő csoportok, szervezetek, akkor mit gondol, kinek nyújtana segítséget?”; „Van-e a családjában, rokonságában olyan személy, akivel Ön az elmúlt 12 hónapban megbeszélhette a fontosabb gondjait, problémáit, szabadidejében közös programot szervezhetett, megbeszélhette a munkával, tanulással kapcsolatos dolgokat, beszélgethetett a hétköznapi élet dolgairól, beszélgethetett politikáról, közügyekről, beszélgethetett helyi-települési ügyekről, lakókörnyezetéről, megbeszélhette a legbensőbb magánügyeit is?”; „Van-e a családján, rokonságán kívül olyan személy, akivel Ön az elmúlt 12 hónapban megbeszélhette a fontosabb gondjait, problémáit?”.

²³ A felhasznált kérdések így szóltak: „Mennyire jellemzőek az alábbiak ennek a közösségnek működésére? Elsősorban a vezető(k) szava dönt, leginkább néhány „hangadó” befolyásolja a döntéseket, a döntéseket szavazás útján a többség hozza meg?”.

²⁴ A felhasznált kérdések így szóltak: „A következő vélemények a közélettel kapcsolatosak. Ön hogyan viselkedik hasonló élethelyzetekben? Csak akkor képviselem mások érdekeit, ha abból nekem is származik hasznom., Akkor is segítek másoknak, ha az számomra kedvezőtlen.”.

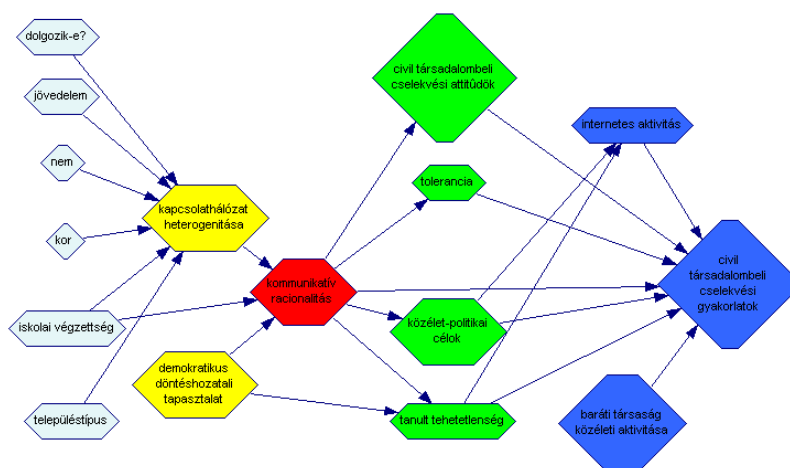
²⁵ A felhasznált kérdések így szóltak: „Mennyire jellemző ez Önre? Szívesen keresek, próbálok ki új megoldásokat., Ragaszkodom a régi bevált módszerekhez., Még akkor is kiállok a nézeteim mellett, ha ez ellenkezik a többség véleményével., A többség véleménye erősen befolyásolja a saját álláspontomat.”.

²⁶ A felhasznált kérdések így szóltak: „Mennyire jellemző ez Önre? Számomra nehézséget jelent új emberekkel kapcsolatot teremteni., Könnyen megtalálom a hangot az emberekkel.”.

²⁷ A felhasznált kérdések így szóltak: „Ha módja lenne rá, vagy valaki hívná, részt venne-e a közösség tevékenységében? Természet- és környezetvédelmi, emberjogi mozgalom, nőmozgalmi, roma érdekvédelmi, homoszexuális érdekvédelmi, nemzetiségi-etnikai, békemozgalmi, hátrányos helyzetűeket segítő, más jótékonyági közösség, szakszervezet, politikai szervezet, párt, helyi, települési közösség, szülői munkaközösség, iskolaszék?”.

lokális ügyekért folyó küzdelem, munkahelyi érdekvédelem, országos döntések)²⁸ és az esetleges állampolgári „tanult tehetetlenségre”²⁹ vonatkozó kérdések fejezték ki. Az állampolgári aktivitást az egyéni civil társadalombeli aktivitás, az internetes állampolgári aktivitás³⁰ és a baráti társaság állampolgári aktivitása³¹ mérte.

A vizsgálat hipotézisei a fenti változók terében értelmezhetők, az alábbi ábra alapján:

1. ábra. A hipotézisek oksági modellje

Az ábrán a nyilak jelölik ki a feltételezett összefüggéseket és irányukat. A hipotetikus oksági modell szerint a demográfiai változók (világoskék) elsősorban a kapcsolathálózat heterogenitására (sárga) vannak hatással, ami az esetleges antidemokratikus tapasztalatokkal együtt határozza meg a kommunikatív racionalitást (piros), és azon keresztül az állampolgári cselekvéssel kapcsolatos attitűdöket (zöld) és gyakorlatokat (kék). Az elemzés során diszkriminancia-analízis segítségével vizsgáltam első lépésben a demográfiai háttérváltozók és a kapcsolathálózat heterogenitása közti összefüggést, második lépésben lineáris regresszióval a demográfiai változók, a kapcsolathálózati sajátosságok és a kommunikatív racionalitás összefüggéseit, harmadik lépésben mind-ezeknek az állampolgári attitűdökkel való összefüggését, negyedik lépésben pedig a teljes modellt.³²

²⁸ A felhasznált kérdések így szóltak: „Az alábbi célok megvalósítása érdekében Ön milyen közösségi akciókban venne részt (aláírna egy felhívást, követelést, petíciót, engedélyezett tüntetésen, felvonuláson venne részt, nem bejelentett tüntetésen, felvonuláson venne részt)? A korrupt, csaló önkormányzati vezetők eltávolításáért., A korrupt, csaló országos/állami vezetők eltávolításáért., A munkavállalók alkalmazásánál, illetve a munkahelyen való hátrányos megkülönböztetés ellen., A nagyon magas, illetve nagyon alacsony jövedelmek megszüntetése érdekében., A lakókörnyezetemet, településemet érintő hátrányos döntések ellen., Az országot érintő hátrányos döntések ellen.”

²⁹ A felhasznált kérdések így szóltak: „Kérem, mondja meg, hogy Ön mennyire ért egyet a következő állításokkal? Úgy érzem, nincs értelme bármit is tenni, mert úgysem tudom befolyásolni a helyi politikai döntések alakulását., Úgy érzem, nincs értelme bármit is tenni, mert úgysem tudom befolyásolni az országos politikai döntések alakulását., Úgy érzem, lehetőségem van beleszólni a helyi ügyekbe., Úgy érzem, lehetőségem van beleszólni az országos ügyek alakulásába., Minél több kapcsolattal rendelkezik valaki, annál jobban tudja érvényesíteni az érdekeit.”

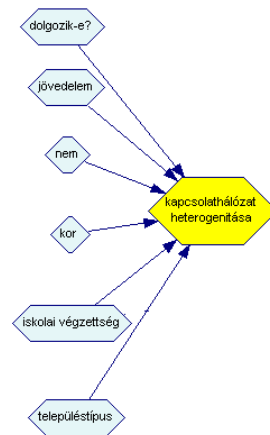
³⁰ A kérdés így szólt: „Előfordul-e, hogy kifejti véleményét blogokban, internetes fórumokon valamilyen közélettel, társadalommal kapcsolatos kérdéssel?”

³¹ A felhasznált kérdések így szóltak: „Milyen gyakran töltik az időt az alábbi tevékenységekkel ebben a magántársaságban? társalgással lakóhelyi ügyekről, politikáról szóló beszélgetéssel, az ország, a világ más fontos kérdéseinek megbeszélésével”.

³² A lineáris regresszióban a nominális heterogenitási mutató dummy-változóként szerepel.

Az empirikus összefüggések

Az első regressziós modell a kapcsolathálózati heterogenitás és a háttérváltozók kapcsolatát vizsgálja.

2. ábra. A kapcsolathálózat heterogenitását meghatározó tényezőkre vonatkozó hipotézisek.

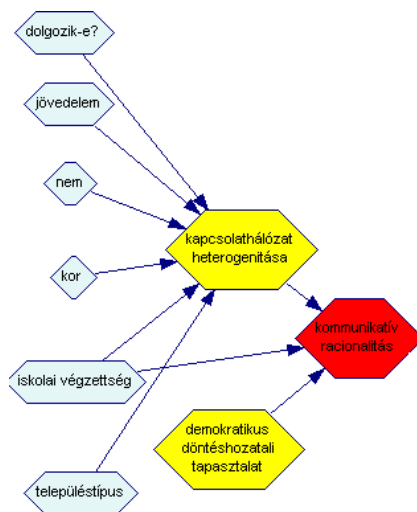
		Átlag	Szórás
heterogén (család és barát)	válaszadó neme	1,54	0,50
	Mi az Ön legmagasabb (már megszerzett) iskolai végzettsége?	3,94	1,99
	településnagyság	2,84	1,02
	kor	40,67	15,94
	jövedelmi önértékelés (kicsi=jól élnék)	2,72	0,79
	dolgozik-e?	0,58	0,49
homogén (csak család)	válaszadó neme	1,60	0,49
	Mi az Ön legmagasabb (már megszerzett) iskolai végzettsége?	3,43	1,86
	településnagyság	2,94	1,02
	kor	52,99	16,76
	jövedelmi önértékelés (kicsi=jól élnék)	2,99	0,82
	dolgozik-e?	0,39	0,49
homogén (csak barát)	válaszadó neme	1,45	0,50
	Mi az Ön legmagasabb (már megszerzett) iskolai végzettsége?	4,34	2,17
	településnagyság	2,54	1,15
	kor	42,86	15,87
	jövedelmi önértékelés (kicsi=jól élnék)	2,83	0,81
	dolgozik-e?	0,61	0,49
izolált (se család, se barát)	válaszadó neme	1,55	0,50
	Mi az Ön legmagasabb (már megszerzett) iskolai végzettsége?	3,26	1,87
	településnagyság	2,47	1,18
	kor	54,97	17,18
	jövedelmi önértékelés (kicsi=jól élnék)	3,16	0,92
	dolgozik-e?	0,42	0,50
Total	válaszadó neme	1,53	0,50
	Mi az Ön legmagasabb (már megszerzett) iskolai végzettsége?	3,83	2,03
	településnagyság	2,74	1,09
	kor	46,03	17,30
	jövedelmi önértékelés (kicsi=jól élnék)	2,87	0,83
	dolgozik-e?	0,52	0,50

1. táblázat. A kapcsolathálózati heterogenitás összefüggései.

A diszkriminancia-analízis tanúsága szerint a különböző háttérváltozók mindegyike szignifikáns, azonban csekély mértékű összefüggést mutatott a kapcsolathálózati heterogenitással.³³ A heterogén kapcsolathálózatúak csoportját az átlagnál magasabb iskolai végzettség, alacsonyabb életkor és jobb jövedelmi viszonyok jellemzik. A csak családdal kapcsolatot tartók között felülreprezentáltak a nők, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, az idősebb korúak, a kisebb településen lakók, a nem dolgozók és a szerényebb jövedelműek. A csak barátok kapcsolathálójában élők között a relatíve legmagasabb iskolai végzettségűek, az átlagnál nagyobb településen élők és magasabb jövedelműek, a dolgozók és a férfiak vannak túlsúlyban. Végül az izoláltak között felülreprezentáltak a nem dolgozók, a nők, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a nagyobb településen lakók, az idősek és az átlagnál kevesebbet keresők.

³³ A Wilks' lambda a kor kivételével minden esetben 0,96 feletti értékű volt, ami arra utal, hogy az egyes kategóriák szerinti eltérések nem túl jelentősek.

A fenti összefüggések, ahogy utaltam rá, nem túl erősek, amiből arra következtethetünk, hogy a kapcsolathálózati heterogenitást önmagában nem határozzák meg a demográfiai körülmények. A második regressziós modellben a kommunikatív racionalitást tekintem kimeneti változónak.

3. ábra. A kommunikatív racionalitást meghatározó tényezőkre vonatkozó hipotézisek.

Függő változó: kommunikatív racionalitás (14%)		B	Béta
	konstans	0,44	
demográfiai változók	válaszadó neme	-0,11	-0,06
	iskolai végzettség	-0,16	-0,11
	településnagyság	0,00	0,00
	kor	0,01	0,16
	jövedelmi önértékelés (kicsi=jól élnek)	0,02	0,02
	dolgozik-e?	-0,14	-0,07
kapcsolathálózati jellemzők	homogén-e (család) a kapcsolatháló?	0,27	0,12
	homogén-e (barát) a kapcsolatháló?	0,42	0,18
	izolált-e a kapcsolatháló?	0,66	0,21
	demokratikus döntéshozatali tapasztalat	-0,07	-0,08

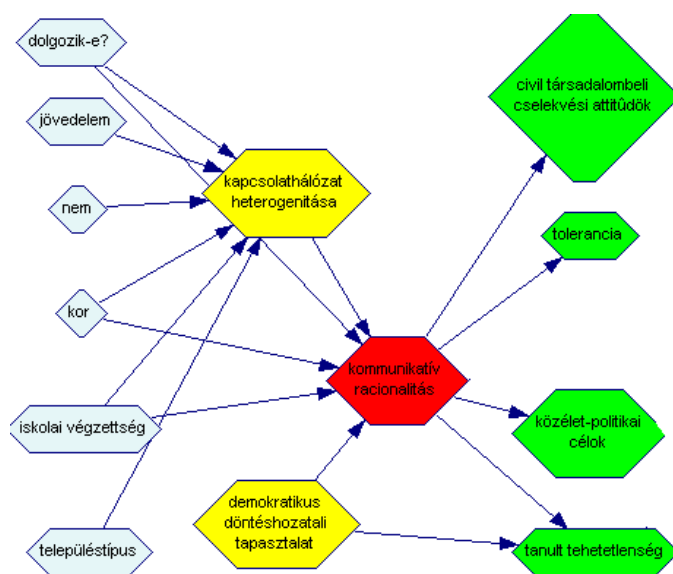
2. táblázat. A kommunikatív racionalitást magyarázó tényezők.

A regressziós elemzés megmagyarázott varianciája 14%.³⁴ A demográfiai háttérváltozók között egyaránt találunk összefüggést mutatókat és nem mutatókat. Az oksági hipotézisnek megfelelően kimutatható az iskolai végzettség közvetlen hatása a kommunikatív racionalitásra. A hipotézistől eltérően, hasonló pozitív hatása mutatható ki a munkával rendelkezésnek és a fiatalabb kornak. A munkával való rendelkezés magyarázó ereje a társadalmi integráció és elismerés fontos aspektusaként nem meglepő. A korral való összefüggés pedig az életvilág időskori fokozatos megszilárdulási, bezárulási tendenciájával magyarázható.

³⁴ A regressziós táblázatokban a függő változó utáni százalék a magyarázott varianciát fejezi ki, a szignifikáns összefüggést mutató változók B és Béta értékeit vastagítással jelölöm.

A kapcsolathálózati jellemzők közül a – dummy változók formájában megjelenő – heterogenitás szintén pozitív összefüggést mutat a kommunikatív racionalitással. A szóban forgó B-k összehasonlításából kiderül, hogy a heterogén kapcsolathálójúakkal való összehasonlításban a homogén és izolált kapcsolathálójúak kommunikatív racionalitása egyaránt alacsonyabb.³⁵ Hasonlóképpen a várakozásokat igazolta a demokratikus döntéshozatali tapasztalat kommunikatív racionalitást növelő hatása.

A kommunikatív racionalitást magyarázó változók áttekintése után a modell következő szintjére térek át, megvizsgálva, hogy az állampolgári kultúra különböző attitűdbeli elemeit miként befolyásolják az eddig vizsgált változók (a hipotéziseket kifejező oksági ábrát az eddigi belátások alapján frissítem).

4. ábra. Az állampolgári kultúra attitűdjeit meghatározó tényezőkre vonatkozó hipotézisek.

³⁵ A dummy-változók esetében nem a béta, hanem a B értékek értelmezhetők, amik a referenciaértéktől (esetünkben a heterogén kapcsolathálózattól) való eltérést fejezik ki. Ebben az értelemben elmondható, hogy az izoláltak kommunikatív racionalitása a legkisebb, és a csak családi körben mozgóké a második legkisebb.

		civil társadalom- beli cselekvési attitűdök (11%)		tolerancia (2%)		közéleti-politikai célok (8%)		tanult tehetetlen- ség (10%)	
		B	Béta	B	Béta	B	Béta	B	Béta
Konstans		0,73		-0,37		3,25		-1,02	
demográfiai válto- zók	válaszadó neme	-0,14	-0,04	0,01	0,00	-0,68	-0,08	0,12	0,06
	iskolai végzettség	0,17	0,07	0,16	0,11	0,31	0,05	-0,09	-0,06
	településnagyság	-0,06	-0,04	0,01	0,01	0,32	0,08	0,16	0,17
	kor	-0,01	-0,07	0,00	0,00	-0,02	-0,08	0,00	0,00
	jövedelmi önérté- kelés (kicsi=jól élnék)	0,11	0,05	0,07	0,06	0,47	0,09	0,19	0,16
	dolgozik-e?	0,11	0,04	-0,08	-0,04	0,50	0,06	-0,10	-0,05
kapcsolathálózati sajátosságok	homogén-e (csa- lád) a kapcsolat- háló?	0,13	0,03	-0,08	-0,04	-0,47	-0,04	0,21	0,09
	homogén-e (barát) a kapcsolatháló?	-0,20	-0,05	-0,13	-0,06	0,20	0,02	0,06	0,03
	izolált-e a kapcsol- atháló?	-0,07	-0,01	-0,37	-0,12	-0,84	-0,06	0,19	0,06
	demokratikus döntéshozatali tapasztalat	0,43	0,25	0,07	0,07	0,52	0,11	-0,07	-0,07
kommunikatív racionalitás	kommunikatív racionalitás (ki- csi=racionalis)	-0,18	-0,11	0,01	0,01	-0,72	-0,16	0,00	0,00

3. táblázat. Az állampolgári kultúra attitűdjeit magyarázó tényezők.

A fenti táblázatot áttekintve először a tolerancia-mutató kiugróan alacsony magyarázott négyzetösszege tűnik fel. Ez alapján úgy tűnik, hogy az állampolgári kultúra további elemeivel szemben a tolerancia mértékét a modellben szereplőktől alapvetően különböző tényezők magyarázzák. Ennek megfelelően csupán jelzésértékűek az egyébként nem meglepő összefüggések: az iskolai végzettség és a demokratikus döntéshozatali tapasztalat nagyobb fokú toleranciát, az izolált kapcsolathálózat pedig – a heterogén kapcsolathálóhoz képest – kisebb fokú toleranciát valószínűsít.

A civil társadalombeli cselekvési attitűdök, vagyis az arra adott válaszok, hogy mely civil szervezetek munkájában venne részt, a hipotézisnek megfelelően pozitív összefüggést mutatott a kommunikatív racionalitással. A kapcsolathálózati jellemzők közül a heterogenitás nem, viszont a demokratikus döntéshozatali tapasztalat meglepte szintén összefüggést mutatott. Ez azt jelenti, hogy az állampolgári kultúra attitűdjeit a kapcsolathálózati sajátosságok közvetve és közvetlenül egyaránt befolyásolják: a heterogenitás a kommunikatív racionalitáson keresztül, a demokratikus tapasztalat emellett direkt módon is valószínűsíti a civil aktivitásra való nagyobb fokú hajlandóságot. A hipotézisekben külön nem szereplő, de az eredmények alapján megemlítendő összefüggés

található mindezek mellett néhány demográfiai változóval: az iskolázottabbak, a fiatalabbak és az alacsonyabb jövedelműek mutatnak pozitív összefüggést a civil attitűdökkel.

A közéleti-politikai célokért való cselekvési hajlandóságból képzett változó a hipotézisek alapján elvártól sok tekintetben eltérő összefüggéseket mutat a magyarázó változókkal, kirajzolva a szóban forgó célokért potenciálisan mozgósítható cselekvők profilját. Azok, akik kisebb településen laknak, fiatalabbak, kevésbé magas jövedelműek, férfiak, és mindezekben túl nem izoláltak, továbbá kapcsolathálójukban demokratikus tapasztalatokra, valamint kommunikatív racionalitásra tettek szert, az átlagnál nagyobb mértékben mutatnak hajlandóságot a korrupció, a jövedelmi egyenlőtlenségek, a helyi és országos ügyekkel kapcsolatos cselekvésben való részvételre.

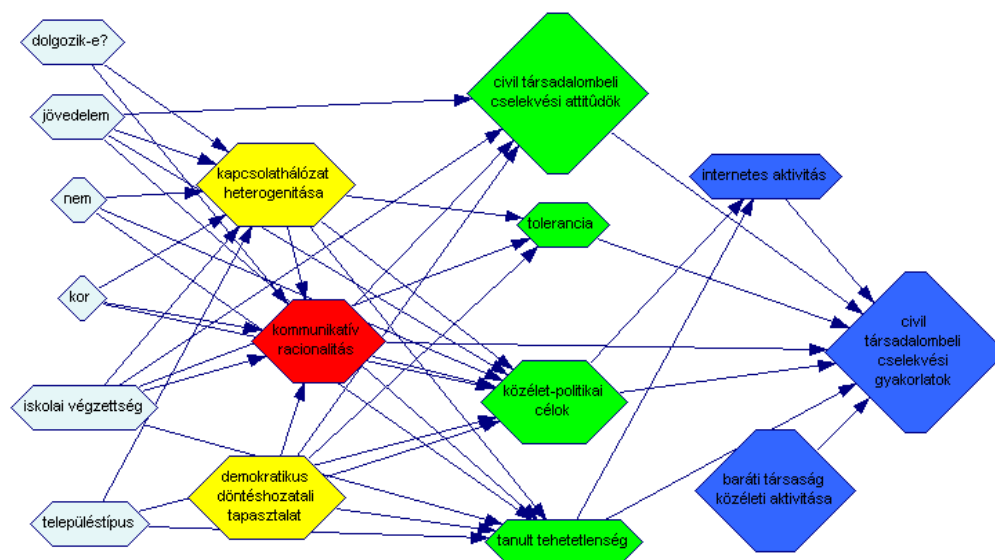
Érdekes összevetni a közéleti-politikai célokra vonatkozó attitűdöket a civil aktivitásra vonatkozókkal. A két attitűdcsoporthoz ugyanis eltérő jellegű tevékenységeket fejez ki: míg az előbbi a közpolitikai kontrollban való részvétellel, a döntéshozókkal szembeni kritika érvényesítésére vonatkozik, és csak áttételesen kapcsolódik a civil szférához, addig az utóbbi elsősorban a civil szférán belüli cselekvésre vonatkozik, és csak áttételesen kapcsolódik a közpolitikához. A két regressziós egyenlet a legtöbb változó tekintetében hasonlít egymáshoz (demokratikus döntéshozatali tapasztalat, kommunikatív racionalitás, jövedelem, kor), ezért különösen érdekes, hogy mik mentén térnek el: a közéleti-politikai célok esetében magyarázóerővel bír a nem és a településtípus, ezekkel szemben a civil attitűdöket az iskolai végzettség határozza meg. Vagyis az előbbi célokért inkább kisebb településen lakók és férfiak (függetlenül iskolai végzettségüktől), az utóbbiért inkább a magasabb iskolai végzettségűek (függetlenül a nemüktől és lakóhelyüktől) szállnak síkra. További vizsgálatokban tisztázandó hipotézisként megfogalmazható, hogy vajon mindez nem egy sajátos állampolgári aktivitásbeli átrendeződést fejez-e ki: a magasabb végzettségűek közpolitikától való elfordulását, és az ezzel párhuzamos civil társadalom felé való fordulását (mindennek a konkrét cselekvések vizsgálatakor lesz különös jelentősége).

Az állampolgári kultúra talán egyik legfontosabb kérdése a fiatal democráciákban, hogy az állampolgári aktivitás vagy a passzivitás közhangulata jellemző-e. A tanult tehetetlenségre vonatkozó kérdések ezt vizsgálták. A regresszióból kiderül, hogy az állampolgári cselekvés keretében történő érdekérvényesítést inkább a kis településen lakók, a nők, az alacsony iskolai végzettségűek és jövedelműek, továbbá sem heterogén kapcsolathálózattal (ezek közül is kimagasló azok aránya, akik vagy csak a családdal, vagy senkivel nincsenek kapcsolatban), sem demokratikus döntéshozatalra vonatkozó tapasztalattal nem rendelkezők tartják kevésbé reális lehetőségnek.

Végigtekintve az állampolgári kultúra attitűdjeinek különböző aspektusait vizsgáló regressziós modelleken belátható, hogy bár a kommunikatív racionalitás nem kizárólagosan határozza meg a civil attitűdöket, mégis markánsan kifejti hatását. A kommunikatív racionalitás ebben az értelemben előfeltétele az állampolgári aktivitásnak. Ugyanakkor az elemzések legalább ilyen fontos tanulsága, hogy önmagában a kommunikatív racionalitás nem magyarázza kellő mértékben a különböző cselekvési preferenciákat. Csakis akkor fejti ki hatását, ha egyrészt a demográfiai háttér megfelelő: se nem túl magas (ez, úgy tűnik, indifferenssé tesz a civil és a közéleti-politikai célokkal szemben), se nem túl alacsony (ez a tanult tehetetlenség, kiszolgáltatottság esélyét megnöveli) a jövedelem, kellőképp magas az iskolai végzettség, nem túl magas a kor és eléggé urbanizált a lakókörnyezet. Másrészt szükség van a kapcsolathálózat megfelelő paramétereire is: ez elsősorban azt jelenti, hogy kell,

hogy legyen kapcsolatháló (vagyis ne legyen izolált az egyén), másodsorban azt, hogy lehetőség szerint heterogén legyen, harmadsorban azt, hogy lehetőleg megtapasztható legyen benne a demokratikus döntéshozatal.

Az attitűdök önmagukban természetesen nem fejezik ki teljességében az állampolgári kultúrát. Ezért utolsó lépésben az állampolgári cselekvés változóit tekintem függő változóknak.

5. ábra. Az állampolgári kultúra gyakorlatát meghatározó tényezőkre vonatkozó hipotézisek.

		internetes közéleti aktivitás (11%)		civil társadalombeli aktivitás (44%)	
		B	Béta	B	Béta
konstans		0,21		-0,56	
demográfiai változók	válaszadó neme	0,01	0,02	0,00	0,00
	iskolai végzettség	0,08	0,14	0,03	0,03
	településnagyság	-0,01	-0,02	0,04	0,05
	kor	-0,01	-0,16	0,00	0,03
	jövedelmi önértékelés (kicsi=jól élnék)	-0,03	-0,05	0,04	0,03
	dolgozik-e?	-0,01	-0,01	0,25	0,13
kapcsolathálózati sajátosságok	homogén-e (család) a kapcsolatháló?	-0,05	-0,04	0,10	0,04
	homogén-e (barát) a kapcsolatháló?	0,09	0,09	0,01	0,01
	izolált-e a kapcsolatháló?	0,14	0,08	0,12	0,03
	demokratikus döntéshozatali tapasztalat	0,00	0,01	0,30	0,33
kommunikatív racionalitás	kommunikatív racionalitás (kicsi=racióális)	0,02	0,05	0,08	0,09
állampolgári kultúra attitűdjei	civil társadalombeli cselekvési attitűdök	0,00	0,00	0,21	0,45
	tolerancia-index	-0,03	-0,07	-0,06	-0,06
	közéleti-politikai célok	0,01	0,09	0,01	0,03
	tanult tehetetlenség (nagy=tehetetlennek érzi magát)	-0,04	-0,10	-0,03	-0,03
állampolgári kultúra gyakorlatai	civil társadalombeli aktivitás/ internetesen aktív-e közéletileg?	0,07	0,15	0,20	0,10
	baráti társaság állampolgári aktivitása	0,04	0,11	-0,04	-0,06

4. táblázat. Az állampolgári kultúra gyakorlatát magyarázó tényezők.

Az állampolgári cselekvésnek alapvetően két jelentősen eltérő típusát különböztethetjük meg: az internetes nyilvánosságban való részvételt és az attól független civil aktivitást. Az internetes közéleti aktivitás olyan viszonylag új formája az állampolgári cselekvésnek, ami egyfelől minden korábbinál szabadabb és kényelmesebb, másfelől

éppen ebből kifolyólag hatását, súlyát tekintve is kevésbé belátható.³⁶ Magának a tevékenységnek a technikai tudásbeli előfeltételeiből fakadóan ugyanakkor jól azonosítható demográfiai korlátai vannak, amik megjelennek a fenti regressziós egyenletben is. Mind a magasabb végzettségűekre, mind a fiatalabbakra jellemző a nagyobb fokú internethasználat, ami magyarázza azt is, hogy miért nagyobb e csoportok aránya az internetes közéleti aktivitást kifejtők között.

Korántsem ilyen magától értetődő ugyanakkor, hogy az állampolgári kultúra attitűdjei közül mik vezetnek az internetes állampolgári cselekvéshez. Két olyan változót találunk itt, amik a nem-internetes civil aktivitásban nem jelennek meg (és fordítva, ami ott megjelenik, az itt nem): a közéleti-politikai célok általi motiváció, valamint a tanult tehetetlenség hiányát. Ez alapján úgy tűnik, hogy az internetes közéleti aktivitás elsősorban a közpolitikai funkciójú állampolgári cselekvések, a közhatalom nyilvánosságbeli kontrolljának terepe. Nem nélkülözheti ugyanakkor a tanult tehetetlenség hiányát sem, vagyis előfeltételez kellő mértékű állampolgári tudatosságot és abbéli meggyőződést, hogy a nyilvánosság révén lehetséges befolyásolni a politikai folyamatokat.

Meglepő eredményt hozott az internetes aktivitás és a kapcsolathálózatok heterogenitásának viszonya. Úgy tűnik, hogy a heterogén kapcsolathálójúakhoz képest a csak baráti kapcsolathálózatba beágyazott homogén kapcsolathálójúak hajlamosabbak az internetes közéleti aktivitásra. Ráadásul felerősíti ezt a hatást az is, hogy – a civil aktivitással szemben – a baráti társaság aktivitása szintén valószínűsíti az internetes aktivitást. Ennek a magyarázata elsősorban abból fakadhat, hogy – ahogy az 1. táblázatból kiderül – a csak barátilag beágyazottak a relatíve legmagasabb iskolai végzettségű, átlagnál nagyobb településen élő és magasabb jövedelmű, dolgozó férfiak. Ez a réteg egyfelől a többiekénél nagyobb mértékben használ internetet, másfelől – a 3. táblázat alapján belátható – jobban érdeklődik a közéleti-politikai kérdések iránt.

A civil aktivitás esetében kiugró magyarázott varianciát találunk. Ezt egyrészt a civil attitűdök, másrészt a szervezeten belüli demokratikus döntéshozatali tapasztalat magyarázzák. Az első esetben azért nem meglepő az összefüggés erőssége, mert értelemszerűen azok végeznek nagyobb eséllyel civil tevékenységet, akik erre attitűd szinten is elkötelezettek. A második eset ugyanakkor arra mutat rá, hogy a demokratikus döntéshozatali tapasztalat olyannyira fontos előfeltétele a civil aktivitásnak, hogy közvetve és közvetlen módon egyaránt hat.

Érdekes ugyanakkor, hogy a civil aktivitásra egyáltalán nem volt hatással az állampolgári kultúra attitűdjeinek másik fontos motivációs eleme, a közéleti-politikai aktivitás iránti elköteleződés. Ez arra utal, hogy alapvetően kettéválík az inkább közéleti-politikai motivációjú állampolgári kultúra és az inkább civil motivációjú, továbbá előbbi az internetes nyilvánosságbeli cselekvésben, utóbbi a civil társadalombeli cselekvésben fejeződik ki. Ahogy a két aktivitás közti összefüggésekből látjuk azonban, ezt a tendenciát csak korlátok között szabad elfogadni, hiszen egymást kölcsönösen valószínűsítik. Vagyis azt mondhatjuk, hogy maguk az állampolgári cselekvéstípusok motivációjukat tekintve elkülönülnek egymástól, azonban jelentős rétegek számára a kettő együtt alkot koherens egészet, esetükben a közéleti aktivitás civil aktivitással párosul.

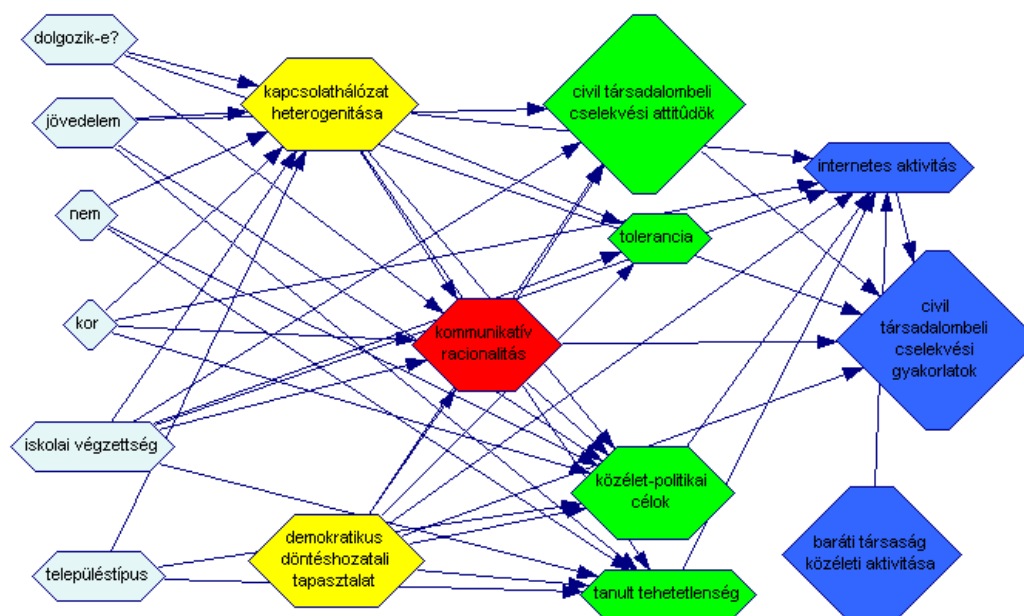
Első pillantásra meglepő eredmény továbbá, hogy a kommunikatív racionalitás közvetlenül nem járul hozzá az állampolgári aktivitás egyik formájához sem. Az internetes cselekvések esetében indifferens, a civil cselekvések esetében pedig – igaz, csekély mértékben – negatív hatást fejt ki. Ez az összefüggés arra a – kutatók

³⁶ Egy korábbi tanulmányomban az internetes nyilvánosság sajátosságait vizsgáltam a habermasi demokraciáelmélet alapján (Sik 2006).

által gyakran figyelmen kívül hagyott – lehetőségre hívja fel a figyelmet, hogy önmagában az állampolgári aktivitás még nem feltétlenül jár együtt a kommunikatív racionalitással. Könnyen elképzelhetők olyan állampolgári cselekvések mind a civil szférában, mind az internetes nyilvánosságban, melyek kommunikatíván irracionálisak. Mindazonáltal abból kiindulva, hogy a kommunikatív racionalitás hatása az attitűdök szintjén egyértelműen kimutatható, belátható, hogy közvetett módon kifejti hatását az állampolgári cselekvés mindkét formájára.

Következtetések, elméleti összefüggések, további kutatási irány

Az empirikus adatok áttekintése után (ezek összefoglalása látható az alábbi ábrán), a kiinduló tézisek mérlegelésére és a tágabb elméleti következmények bemutatására térek át.

6. ábra. Az eredmények összefoglalása.

A dolgozat legfontosabb kiinduló tézise arra vonatkozott, hogy a kommunikatív racionalitást a kapcsolathálózatok morfológiai sajátosságai önmagukban meghatározzák, és ezzel összefüggésben – a kommunikatív racionalitástól is függő – állampolgári cselekvésre is kihatnak. A fenti elemzések alapján ez a hipotézis empirikusan alátámasztható. A kommunikatív racionalitás a demográfiai változóktól független, önálló kapcsolatban áll a kapcsolathálózatok heterogenitásával és a bennük megjelenő esetleges demokratikus döntéshozatali gyakorlattal. A kommunikatív racionalitás közvetlenül kihat továbbá az állampolgári kultúra attitűdjeire, mind a civil aktivitás, mind a közéleti-politikai aktivitás iránti elkötelezettséget növelve (amiktől az állampolgári cselekvés különböző formái nagymértékben függenek), ebben az értelemben közvetve az állampolgári cselekvésre is.

A fő hipotézis mellett további figyelemre méltó összefüggésként érdemes kiemelni a közhatalommal foglalkozó és a civil társadalom felé forduló állampolgári kultúra attitűd és cselekvés szintjén történő elkülönülé-

sét. E kétféle állampolgári kultúra részben eltérő demográfiai tényezőkre vezethető vissza (előbbi a nem és településtípus, utóbbi az iskolai végzettség függvénye a jövedelem és kor mellett), mégis közös bennük, hogy a kommunikatív racionalitással egyaránt pozitív kapcsolatban állnak. Ez pedig azt a hipotézist látszik alátámasztani, hogy az állampolgári kultúrát formálisan határozza meg a kommunikatív racionalitás, vagyis attól függetlenül, hogy az milyen tartalmi célokra irányul.

E következtetések mellett fontos kihangsúlyozni a kutatás tágabb politikai szociológiai tétjét. A rendszerváltás utáni kutatások egyik legfontosabb belátása arra vonatkozik, hogy az államszocializmusban kialakult értékrend és cselekvési gyakorlatok sok tekintetben tovább élnek, és ebből vezethető le a hazai demokrácia számos problémája (Tóth 2009, Hankiss 2009). Ezek a vizsgálatok elsősorban a negatív tendenciákat írják le. Mellettük különösen fontos azokat az összefüggéseket is feltárni, amik a torzult értékek és gyakorlatok meghaladásának lehetőségére vonatkoznak. Ilyen hozzájárulásnak tekintem az alábbi dolgozatot is, amelyben a kommunikatív racionalitás kapcsolathálózati előfeltételei és egy nem-alattvalói állampolgári kultúrára vonatkozó következményei közti összefüggések kerültek bemutatásra.

További lehetséges kutatások keretében több irányba is el lehet indulni a hazai kapcsolathálózati kutatások alapján. Egyfelől érdemes lehet a fenti vizsgálódásokat kiterjeszteni oly módon, hogy a kapcsolathálózati heterogenitást más dimenziók mentén is megvizsgáljuk. Különösen érdekes lehet a politikai pártpreferenciák alapján definiált heterogenitás esetében tesztelni a kommunikatív racionalitásra vonatkozó hipotéziseket, megvizsgálva, hogy a különböző „választói látens nagycsoportok” (Angelusz–Tardos 2005) milyen sajátosságokat mutatnak. Másfelől érdemes lehet a fenti vizsgálódásokat az eltérő fókuszú kapcsolathálózati kutatásokhoz hozzákapcsolni, választ keresve például olyan kérdésekre, hogy a szubjektív életminőség és a kapcsolathálózati beágyazottság közti összefüggés (Utasi 2008) módosul-e heterogén és homogén kapcsolathálózatok esetében, illetve miként értelmezhető a kommunikatív racionalitás és az állampolgári aktivitás szempontjából.

Felhasznált irodalom

- Almond, G. A. – Verba, S. (1997) Állampolgári kultúra. Bevezetés a politikai kultúrába. *Szociológiai figyelő*, II. folyam, I. évf., 1-2. sz.
- Angelusz R. – Tardos R. (2005) A választói tömbök rejtett hálózata. In *Törések, hálók, hidak*. Budapest, DKMK.
- Hankiss E. (2009) *Csapdák és egerek*. Budapest, Manager Könyvkiadó.
- Sik D. (2006) Néhány gondolat az internetes fórumokról a habermasi demokráciaelmélet szemszögéből. *Világosság*, 2006/2.
- Sik D. (2008) Szocializáció és állampolgári szocializáció a habermasi társadalomelmélet tükrében. In Némédi D. – Szabari V. (szerk.) *Kötő-jelek 2007*. Budapest, TáTK-ELTE.
- Sik D. (2009) Az állampolgári cselekvés kapcsolathálózati előfeltételei. In Feleky G. (szerk.) *Közösségi relációk: elméletek, narratívák, hipotézisek*. Szeged, Belvedere.
- Utasi Á. (2008) *Éltető kapcsolatok*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Tóth I. Gy. (2009) Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. In <http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/publikacio.html>